

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

**Магистратура бөлими
Журналистика қәнигелиги**

**2-курс магистранты Мамбетырзаева Несибелиниң
“Сөйлеў мәденияты” пәнинен**

*Тил стиллери
темасында жазған*

РЕФЕРАТ ЖУМЫСЫ

Қабыллаған : _____ Г.Досжанова

2014-жыл

Кирисиў

Тийкары бөлим

1. Аўызеки сөйлеў стили

2. Жазба стил

Жуўмақлаў

Пайдаланылған әдебиятлар

ТИЛ СТИЛЬЛЕРИ

«Стиль» сөзинің мәнісі кең. Ол тил билиминде, әдебиаттаныўда, өнертаныўда, архитектурада ҳәр қыйлы мәнилерде қолланылады.

Лингвистикада стиль проблемасы, оны анықлаў, классификациялаў ҳәм оның тил илиминде алатуғын орнын белгилеў еlege шекем тартыслы мәселелердиң бири болып киятыр.

Стильди анықлаўда рус тилши-илимпазлары (М.В.Ломоносов, А.Х.Востоков, В.В.Виноградов, А.И.Ефимов, А.Н.Гвоздев, Р.А.Будаков, Д.Э.Розенталь, М.Н.Кожина ҳәм т.б.) көп жумыс иследи. Тюркологияда да стиль мәселесине кейинги ўақытларда айрықша дыққат аўдарыла баслады.

Академик В.В.Виноградов тил стилин ҳәр қандай әдебиат ямаса жазыў жанрына, ҳәр қандай турмыс сферасына, белгили бир социаллық ситуацияға сәйкес семантикалық жақтан қабылланған, экспрессивлик жақтан өлшенген, белгили бир мақсет ушын бириккен тил қуралларының системасы сыпатында қарайды.

А.Н.Гвоздев улыўма халық тили системасында айырым шақапшалардың пайда болатуғын, олардың улыўма тил қураллары менен бирге өзине тән, ол тараўда актив қолланылатуғын бирликлерине ийе екенлигин көрсетип, бундай улыўма халықлық тилдиң тармақларын тил стили деп атайды.

А.И.Ефимов стиль бул тил қуралларының қолланыў ызамлылықлары, жәмлесий характери, өзгеше қурамы арқалы ажыралатуғын тилдиң тарийхый дәўирлер даўамында дөреген тармақлары деп көрсетеди.

Қарақалпақ тилиндеги стильлер ҳәм стилистика мәселелери профессор Е.Бердимуратовтың мийнетлеринде арнаўлы түрде сөз етилген.

Ол өз изертлеўлеринде стильге анықлама берди, қарақалпақ тилиндеги функциональ стильлердиң түрлери, олардың раўажланыў жоллары ҳәм тилимиздиң лексикасын байытыўдағы орнын көрсетти.

Е.Бердимуратов: «Стиль бул, хақықатында да, тилдің тарихый раўажланыўының барысында турмыс тараўларына, тил арқалы қатнастың түрли формаларына, конкрет ситуацияға байланысly лексика-семантикалық, грамматикалық хәм т.б. бойынша сол тараўға функциональлық бейимлиги менен қәлиплескен тил қуралларының системасы сыпатында көринеди» - дейди.

Сондай-ақ әдебий тилдің функциональ стильлер системасын анықлаўда да бирдейлик жоқ, себеби бундай классификация хәр қыйлы принциптер тийкарында исленген. Мәселен А.Н.Гвоздев ис қағазлар стили, көркем әдебият, публицистикалық, илимий-көпшилик хәм сөйлесиў, А.И.Ефимов әдебий-беллетристикалық, жәмийетлик-публицистикалық, илимий, профессиональ-техникалық, рәсмий-документаллық, эпистолярлық, Р.А.Будагов аўызеки, жазба, илимий, көркем-әдебий стиллерин ажыратқан.

Қарақалпақ әдебий тилинде Е.Бердимуратов жәмийетлик, публицистикалық, көркем әдебият, илимий терминологиялық, өндириллик-техникалық хәм рәсмий ис қағазлары стиллерин көрсетеди.

ФУНКЦИОНАЛЬ СТИЛЬЛЕР

Тил адамлардың жәмийеттеги турмыс хызметине байланысly хәр қыйлы функцияларды атқарады. Тилдің ең әҳмийетли жәмийетлик функциялары мыналардан ибарат:

1) Сөйлесиў (общение), 2) Хабарлаў (сообщение), 3) Тәсир етиў (воздействие)¹. Усындай функцияларды атқарыў ушын тарихый раўажланыўда тилдің айырым бөлшеклери сыпатында олардың өзине тән болған айрықша лексика-фразеологиялық, гейпара морфологиялық қураллары қәлиплеседи. Тилдеги бундай бөлшеклер тилдің функциональ стильлери деп аталады.

Көрсетилип өтилген үш функцияға сәйкес тилдің мынандай стильлери бөлинип шығады: сөйлеў стили (сөйлесиў функциясы), илимий хәм рәсмий

¹ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1946, у-бет.

ислер стили (хабарлау функциясы), публицистикалық хәм көркем әдебиат стили (тәсир етиу функциясы). Тилдің бул функциялары көпшилик уақытта бири бири менен қатнаста болады. Мәселен, публицистикалық стильде тәсир етиу функциясы менен бирге хабарлау функциясы да көринип турады. Сонлықтан да көрсетилген стильлерди өз алдына пүткиллей бөлекленген система деп қарамай, оларды өз-ара тығыз қатнаста, бир-бирине өтип туратуғын тил қубылысы деп қарау керек. Олардың өз алдына ажыратылуы тек шәртли түрде ғана болады.

Қолланылу тилине қарамай функциональлық стильлер еки топарға бөлинеди: 1. Биринши топарға илимий, публицистикалық хәм рәсмий ислер стильлери киреди. Олар монолог түринде қолланылады; 2) Екинши топарға диалог характериндеги стильлер киреди. Демек, биринши топар китабий стиль болады да, екинши топар сөйлеу стили болады. Ал көркем әдебиат стили өз алдына бөлек турады, себеби ол өзиниң өзгешеликлерине байланыслы бул топарлардың тек биреуине ғана кирмейди.

Функциональ стильлердің китабий хәм сөйлеу типлерин сөйлеудің формалары болған жазба хәм ауызеки тил менен шатастыруға болмайды. Олар бир-бирине қанша жақын болғаны менен хеш уақытта өз-ара тең емес. Мәселен, илимий темаға байланыслы исленген лекция китабий стильге жатады, ол белгили бир аудитория алдында ауызеки формада айтылады. Сондай-ақ биреудің екинши биреуге жазған хаты жазба формасында болса да сөйлеу тилине тән болған өзгешеликлерди өз ишине алады.

Солай етип, тилдеги функциональ стильлер төмендегише классификацияланады:

I. Китабий стильлер:

- 1) илимий стиль;
- 2) рәсмий ислер стили;
- 3) публицистикалық стиль;
- 4) көркем әдебиат стили;

II. Сөйлеу стили.

Айырым изертлеушілер тәрепинен көрсетилип жүрген «салтанатлы стиль», «сатиралық стиль» хәм т.б. түсиниклер тек тил қуралларының эмоционаллық хәм экспрессивлик белгилериниң көриниуи болып есапланады.

ИЛИМИЙ СТИЛЬ

Илимий стиль әдебий тилдеги китабий стильлердиң қатарына жатады. Ондағы баянлау монолог түринде, логикалық жақтан дәлийлли ойланып дүзилген гәплерден қуралып, бул стиль әдебий тил нормаларына сәйкес болған тил қуралларынан пайдаланады. Илимий стиль, әлбетте, илимниң рауажланыуы, оның жаңа тарауларының пайда болыуы менен байланысly. Хәр илимниң өзине тән терминлери болады. Бул стильдиң тийкарғы мақсети логикалық информацияны хабарлау, оның ҳақыйқый екенлигин дәлийллеу болып есапланады. Сонлықтанда оның лексикасында хәм грамматикасында өзине тән болған өзгешеликлери болады.

Лексикалық өзгешеликлери: Илимий стильдиң лексикасында илимниң хәр бир тарауының өзине тийисли терминлери қолланылады. Бундай терминлер тек тууры мәнисинде қолланылатуғын бир мәнили сөзлер болып, аўыспалы мәнилерде пайдаланылмайды: *ой, тербелис, қозғалыс, жақтылық, тийинди, теңдеме, жер баўырлаушылар, кесинди, шеңбер* хәм т.б. Қарақалпақ тилиндеги көпшилик терминлер рус тилиниң терминлерин калькалау нәтийжесинде пайда болған. Соның менен бирге көпшилик илимий терминлер интернациональ сөзлер болып есапланады: *конструкция, атом, синус, трапеция, грамматика, индукция* хәм т.б. Илимий мийнетлерде бундай терминлер жийи-жийи қайталанып қолланыла береді. Әсиресе «берилгени», «демек», «есапланады», «дәлийллеу», «аталады» усаған сөзлер көбирек ушырасады. Мысалы: Берилген АВ кесиндисин теңдей п бөлекке бөлиң. Демек, бизиң қарап отырған қоңсылас мүйешлеримиз 10^0 хәм 120^0 қа тең.

Морфологиялық өзгешеликлери:

1) Илимий стильде атлықлар бирлик санда қолланылып, улыўмалықты билдиреди: **атлық, үшмүйешлик, баслаўыш, санлық**. Мысалы: Еркин ҳалында **фосфор** бир неше аллетропиялық түр өзгерисин дүзеди. Санлық өзиниң форма жасаўшы спецификалық аффикслерине ийе.

2) Фейилдиң бетлик формаларынан көбинесе бирлик сан III бет формасы (аталады, табылады, аңлатады, еапланады, ғәрезли болды, көрсетеди), көплик сан биринши бет формалары қолланылады: **есайлаймыз, ийе боламыз, атаймыз, атайық көремиз, байқаймыз**;

3) Илимий стильде фейиллер ҳәзирги келер мәхәл формасында қолланылады. Мысаллар: Ол а туўрысына перпендикуляр болады ҳәм а туўрысын базы бир В точкасында кесип **өтеди**. Қатты денелер тек өзиниң көлемин сақлап қоймастан формасында **сақлайды**. Металлардың оксидлери онда **ерийди**, ал металл **еримейди**.

Синтаксислик өзгешеликлери:

1) Илимий стильде кирис ағзалы гәплер кеңирек қолланылады: **Айтайық**. А точкасынан а туўрысына еки перпендикуляр түсириўге болады дейик.

Әлбетте системаны жыллылықты ҳеш өткизбейтуғын қабық пенен қоршаў мүмкин емес. **Демек** қаралып атырған функцияның О точкасындағы туўындысы да болмайды. Бул болжаў, **хақыйқаттан** да дурыс.

2) Фейиллик топламлар ҳәм қоспа гәплер көплеп ушырасады. Егер үшмүйешликте еки мүйеш тең болса, ол тең қапталлы үшмүйешлик болады. Суўығанда газ қысылады ҳәм сыртқы күшлер газ үстинен он жумыс атқарады. Азот жетеспесе, өсимликтің өсиўи иркиледи, дәслепп жапырақлар солғын жасыл реңге енеди, оннан кейин сарғаяды ҳәм фотосинтез процеси тоқтайды. Турақлы токтың күши еки өткизгиште де бирдей болады, себеби турақлы ток жағдайында өткизгишлерде электр зарядты топланбайды. Ушлары айқасыўшы туўрыларда болған олардың хәр қайсысына перпендикуляр болып табылатуғын кесинди айқасыўшы еки туўрының улыўма перпендикулярлары деп аталады.

Илимий стильдің соңғы ўақытлары илимий-көпшилик стиль деген кишкене түри өз алдына бөлиніп шықты. Илимий көпшилик әдебиат кең халық массасы ушын түсиникли етилип жазылады, сонлықтан да бул стильде онша түсиниксиз терминлер болмайды, бул жағынан ол публицистикалық хәм көркем әдебиат стилине бир қанша жақын турады.

РӘСМИЙ ИСЛЕР СТИЛИ

Рәсмий ислер стили жүдә турақлы, өзиниң белгили жанры, лексикасы, фразеологиясы хәм синтаксислик топламларына ийе, бул стильде белгили биртайын бурыннан қәлиплескен өзгермейтуғын сөз хәм топламлар көбирек қолланылады. Рәсмий ислер стили қурамына *арза, справка, дағаза, счет, тилхат, исеним қағаз, есап, акт, доклад, протокол, шәртнама, характеристика, буйрық, автобиография, шақырыў хат* хәм т.б. киреди.

Рәсмий стильде айтылажақ пикир конкрет, анық хәм түсиникли болыўы керек, себеби бул стильде хәр қыйлы хұжжетлер жазылады. Олардың мазмуны анық болып, әдебий тилде қәлиплескен бир формада алып барылады, сонлықтан да рәсмий ислер стилиниң өзине тән лексикалық хәм грамматикалық өзгешеликлери болады.

Лексикалық өзгешеликлер.

1. Рәсмий ислер стили өзиниң арнаўлы лексикасына ийе: *Инструкция, қатнас қағаз, телефонограмма, буйрық, справка, акт, протокол, кун тәртиби, қарар, тыңланды, мақуллаў, сораныў, мәлим етиў* хәм т.б.

2. Лексика - фразеологиялық хәм грамматикалық жақтан белгили бир формада қәлиплескен стандарт бирликлер (штамплар) көплеп пайдаланылады: *таңлап хәм талқылап, есаплы дәўир ишинде, буйрығына муўапық, төмендеги қол қойыўшылар, еске ала отырып, рухсат етиўди соранаман, сөгис жәриялаў, қарар қабыл етиў.*

Хәр қыйлы қысқарған атлықлар көплеп ушырасады: *ин-т, райПО, зам, ф-ка, по.зав.* Мысалы: Дуршекеев тчк Куйбышев қаласында болатуғын

механизаторлардың кеңесине қатнас зпт ақшаны изиңнен жиберемиз тчк директор (О.Абдирахманов).

Морфологиялық өзгешеліклер:

Атаушы фейил формалары, хәр қыйлы қарарларда -сын//-син аффиксли буйрық мейил формалары жийи қолланылады. Күн тәртібинде: Мекемениң жыллық есабын **таңлау**. Есап қанаатландыарлық деп **табылсын**.

Хүжжетлерде эмоциональлық хәм экспрессивлик мәни аңлатыу зәрүрлиги болмағанлықтан рәсмий ислер стилинде келбетликлер хәм рәуишлер көркемлеу қуралы сыпатында қолланылмайды.

Синтаксислик өзгешеліклер:

1. Гәплер ықшамлы, түсиникли болып, ондағы сөзлер туўра орын тәртібинде жайласады. Мысалы: Справка жумыс ислеу орнына көрсетиу ушын бериледи.

2. Гейде гәплер қурамалы болып, олар бир неше биргелкили ағзалардан (пунктлерден, статьялардан) турады. Мысалы: Сессияның күн тәртібине төмендеги мәселелер киргизилди.

3. Нөкис қаласын экономикалық хәм социаллық-раўажландырыўдың 10ii-жылға мәмлекетлик планы хәм социаллық раўажландырыўдың 10iu-жылғы мәмлекетлик планының орынланыу барысы ҳаққында.

4. 2011-жыл Нөкис қаласының жергиликли бюджетиниң орынланыуы ҳаққында . . .

5. Халық депутатлары Нөкис қалалық советиниң 2011-жылғы ис планын тастыйықлау.

6. Шөлкемлестириу мәселеси.

Солай етип, рәсмий стили адамлар арасындағы рәсмий қатнасықларды билдириу ушын хызмет етеди. Ол хәммеге бирдей орта болып қәлиплескен конструкцияларға ийе, сонлықтан да бул стиль басқа стильлерден аңсат ажыралып турады. Рәсмий ислер стилинде хәр қыйлы рәсмий-хүжжетлер

дүзіледі. Хәр бир хұжжетти дүзиўдиң өзінше режелери, талаплары болады. Егер хұжжет соларға сәйкес дүзилмесе, өзиниң қунын, баҳасын жойтады. Хәзирги ўақытта ис жүргизиўдиң бирдей мәмлекетлик системасы ис қағазларының айырым формалары мектеплерде де үйретиледи.

Рәсмий ислер стилине хәр қыйлы канцеляризмлер де киреди. Олар жазба тилде орынлы қолланылыўы керек, ал аўызеки сөйлеў тил ушын олар улыўма характерли емес.

Рәсмий ислер стилине тән сөзлер гейде юморлық хәм сатиралық шығармаларда қахарманларға сыпатлама бериў ушын қолланылады. Мысалы: Мине мен мына қарарға қол қойдым. Тыңла: «Декабрь айында кәрханамыз хызметкерлери туўылған күн юбилейин белгилемесин. Той-мерекеге бармасын. Хеш ким үйленбесин де, турмысқа да шықпасын, бир адам да аўырмасын, өлмесин» (О.Әбдирахманов).

Мысалда, қарар менен қадаған етиўге болмайтуғын хәрекетлерди рәсмий ислер стили менен бериў арқалы жазыўшы комик образ жасай алған.

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬ

Публицистикалық стиль ямаса сиясий-идеологиялық стиль жәмийеттеги сиясий-идеологиялық қатнастарды билдириў ушын хызмет етеди. Соның ушын ол газеталарда, сиясий-жәмийетлик журналлар, радио хәм телевидениеде пайдаланылады. Ол тыңлаўшыларға белгили бир информация бериў хәм сол арқалы оларға тәсир етиў ушын қолланылады.

Публицистикалық стиль жазба хәм аўызеки формаларда да пайдаланылады. Мысалы, сиясий комментаторлардың, ораторлардың, адвокатлардың, пропагандистлер менен агитаторлардың шығып сөйлеўлери аўызша формада болады, бирақ олар әдебий тилдиң нормаларынан пайдаланады. **Публицистикалық стиль:** 1) газета-публицистикалық (газета тили), 2) агитациялық стиль (шақырықлар, лозунглар, прокламациялар), е)

Рәсмий саясий-идеологиялық стиль (партия хүкімет қарарлары хәм т.б.) түрлерине бөлинеди.

Газета - публицистикалық стилине газетаның бас мақалалары, информация, репортаж, халықаралық аўхал, спорт жаңалықлары, фельетонлар киреди. Олар көбинесе агитациялық, пропагандалық характерлерге ийе болады. Бул стильдиң өзине тән стандарт бирликлери - хәр қыйлы конструкциялары болады: *жоқары исеним, салмақты үле, қызғын жуўап, мийнет вахтасы* хәм т.б.

Публицистикалық стильдиң лексикасында саясий жәмийетлик лексика үлкен орын ийелейди. *Жәмийет, Ана-ўатан, конституция, новатор, салқын урыс, алдыңғылар, зұраат, жеделлестиріу* хәм т.б. Айырым сөзлер белгили ўақытларда публицистикалық стильде қолланылып, кейнинен, шығып қалыўы да мүмкин: *шам-шырақ, атыз-маликасы, стахановшы* хәм т.б.

Морфологиялық жақтан алып қарағанда, публицистикалық стильде абстракт атлықлар (*нәтийжелилик, садықлық, келисим, жуўапкершилик* хәм т.б.), феийлдиң хәзирги маҳал формалары жийи қолланылады. Мысала:

1. Соның менен қатар шийки затты *үнемлеўде де үлкен табысларға* жетисип киятырмыз.

2. Бул мекемемиз ушын *қолға киргизилген үлкен батыс*.

3. Мине буның *жемисин көрип турмыз*.

4. Көп кемшиликлерге *жол қойылды*.

5. Қолда бар мүмкиншиликлерден пайдаланайық (С.Жумағулов).

Ғамхорлық хешким шетте қалмайды («Еркин Қарақалпақстан»).

Публицистикалық стильде қоспаланған гәплер (биргелкили ағзалар, қаратпа сөзлер, топламлар) кең қолланылады. Мысалы: Мийнет мәселелерин шешиўде мийнет коллективлериниң ўәкиллигин әдеўир дәрежеде кеңейтиў, профсоюзлардың активлигин арттырыў, мийнеткешлер хуқықларының гарантиясын күшейтиў, сондай-ақ мийнет тәртиби буннан былай беккемлеў,

хүжданлы хәм жоқары өнімлі хошаметлеў ушын зәрүрлі жағдайлар дүзиў белгиленип отыр («Совет Қарақалпақстаны»). Исенимди хәм өз-ара түсинисиўди беккемлейик («Совет Қарақалпақстаны»). Қурғын хәм абадан турмысты жарытыў өз қолымызда, жазда түбеси күнге қайнамағанның қыста қазаны қайнамас. Дийхан еркин, есабына пүтин ис тутады («Еркин Қарақалпақстаны»).

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ СТИЛИ

Көркем әдебият стили ямаса көркем әдебият тили басқа стильлерге салыстырғанда айрықша орынды ийелейди.

Көпшилик илимпазлар (Р.А.Будагов, А.И.Ефимов, Д.Э.Розенталь, Е.Бердимуратов хәм т.б.) бул стильди функциональ стильлери қатарына киргизеди хәм оны тилдиң жәмийеттеги социальлық тәсир етиў функциясының бир формасы деп қарайды. Айырым изертлеўшилер көркем әдебият стилинде тилдеги барлық қураллардың да пайдаланыла беретугынын еске алып, оны өз алдына бөлек стиль деп есаплайды.

Хақыйқатында да, көркем шығарманың тили басқа стильлерге салыстырғанда бир қанша өзгеше. Көркем шығармада әдебий тилдиң нормасына сәйкес сөз хәм формалар менен бирге диалектизмлер, профессионализмлер, терминлер хәм жаргонлар да пайдаланыла береді, яғный көркем әдебият стили улыўма миллий тилди өз ишине қамтыйды.

Көркем әдебият стилинде жазыўшының сөз тақлаўында тилдиң барлық стильлери де (китабий хәм сөйлеў стильлери) пайдаланыла береді хәм оларды қолланыў шығармадағы ўақыяға оның персонажларының характеристикасына, тилине байланыслы болады, соның менен бирге хәр қандай көркем шығармада жазыўшының индивидуальлығы, жеке стили, оның көз қараслары, образ жасаў уқыплылығы, шеберлиги көринеди. Талантлы жазыўшылар өзиниң шеберлиги

менен миллий әдебий тилдің формаларының қәлиплесиўине, оның раўажланыўына өз тәсирин тийгизип, үлес қосады.

Көркем шығарманың тили еки түрге бөлинеди: прозалық хәм поэзиялық. Ал драмалық шығармаларда көбинесе сөйлеў тилинің элементлери пайдаланылады.

Прозалық шығармалар өз ишине китабый хәм сөйлеў стильлеринин элементлерин қамтыйды.

Поэтикалық шығармалардың тили улыўма халықлық тилдің нызамлылықларына сәйкн болса да, өзиниң спецификалық өзгешеликлерине ийе болады. Бундай шығармаларда ритмика (даўыссыз хәм даўыссыз буўынлар), аллитерация, ассонанс, рифма тийкарғы орынды тутады, себеби поэтикалық шығарманың көркемлиги усы қураллар арқалы жасалады. Сондай-ақ поэтикалық шығармадағы интонация, сеслик символизм (бири бирине жақын сеслердің образлылығы), музыкалылық үлкен әҳмийетке ийе.

СӨЙЛЕЎ СТИЛИ

Сөйлеў стили адамлардың пикир алмасыўында, сөйлеиўинде пайдаланылады. Сонлықтан да сөйлеў ең кеминде еки адам арасында диалог формасында болып, оған солардың екеўи де қатнасады.

Сөйлеў стилинде, басқа стильлердегидей, бурыннан қәлиплескен нормалар болмайды. Сөйлеўге қатнасыўшылар улыўма халықлық тилден өзлериниң қәлеўи, таңлаўы бойынша еркин пайдалана береди. Хәр қандай сөйлеў белгили бир жағдайға, ситуацияға байланыссы болып келеди.

Сөйлеў стилинің еки түрин ажыратыўға болады: 1) радио телевидениедеги диктор, репортер, комментаторлардың, жыйналыслардағы докладшылардың сөйлеўи. Бундай сөйлеў жазба әдебий тилге тийкарланып, оның нормаларын сақлайды; 2) қәдимги өз-ара сөйлесиў. Бундай сөйлесиў бир қанша өзгешеликлерге ийе болады.

Фонетикалық-интонациялық өзгешеліктер: Сөйлеу стилинде сөзлердің айтылуы, сөйлеу интонациясы үлкен хызмет атқарады. Сөйлеу процессінде: а) сөздегі айырым сеслер орын алмасып айтыла береді, яғни дублет өзлер (варианттар) ажыратылмайды: *беш-бес, жаман-яман, жарнақ-жапырақ, торнақ-топырақ, айланыу-айналыу*; б) айырым сеслер түсіп қалады: әкепті (алып келипті), бопты (болыпты), келипек (келип едік), сосын (соннан соң), бомайды (болмайды). Мысалы: Кеңсемізде біреу істейді, ямана іскер (Б.Қазақбаев).

Лексика-фразеологиялық өзгешеліктер:

1. Турмыста өнімді қолланылатын сөздер көбірек пайдаланылады: *сен, биз, кел, кет, адам, кеше, қауа, шық, отыр, бала, жұмыс, кеш, ерте* және т.б.

2. Сөйлеу тилиндегі сөздерде экспрессивтік мәні күшті болады. Мысалы: *Курттайынан* үйренген талабың менен қалай хошласарсаң (С.Жумағұлов). Жазғанда да өзім қатырып жазар едім (О.Әбдірахманов). Құлласы, *дәкеңді* біреу қорқып дегеніндей, құрметтейді. *Аманлық болса* ол жарын піткеріп, елге нәхән болып қайтады (О.Әбдірахманов).

3. Эвфемизмдер, диалектизмдер, вальгаризмдер көбірек қолланылады, *көзлі болу, жаман ауыру, жас босану*. Мысалы: Барагер, ағасы (К.Сұлтанов).

4. Сөздер ауыспалы мәніде жиі ушырасады. Ұай, оны қатыраманғой (О.Әбдірахманов). Ауылды *яман*-а сағынып жүр едім (Ш.Сейтов).

5. Рус тилинің сөздері айрықша мәніде қолланылып, экспрессивтік мәніге ие болады. Усти-басым әкелі балалардыкінен де *ход* (Ш.Сейтов). Сен, қатын, бала тәрбиясынан *ноль* болып тұрып, менің алдымды кескеслей берме (О.Әбдірахманов). Көзіңнен сорпаң ағып, бір *стариклеу* адам менен сөйлеспедің бе? (О.Әбдірахманов).

6. Сөйлеу тилине тән фразеологизмлер кеңнен қолланылады: Булай деп ойлап жүргенлер **қудайдың өлимин жепти** (С.Жумағұлов). Кондуктордың да **басына суу құйды** (С.Жумағұлов). Анасы кухняда қара чайды **қум қаптырып урып атыр** (Б.Қазақбаев).

Морфологиялық өзгешеліклер:

1. Субъектив мәни билдириуши формалар кең қолланылады. Мысаллар: **Оспанжан**, түргеле ғой, ағаң келди, **балам** (К.Султанов). Усы иймандай сырым, **балажан**. Оспанбысаң **шырағым**? (К.Султанов).

2. Сөйлеу тилине тән фейил формалары да көбірек қолланылады. **Барады ма** (**бара ма** деудің орнына), **алғанбысыз** - алғансыз ба?

3. Болымсызлық алмасығы орнына прономинализацияланған сөзлер де айтыла береді. Хәр бир үнемлейин деймен келип, **наұа** қалмайды. Ал, балалар, кешегі өтилген сабаққа **тук** түсинбей қалыпсыз (О.Әбдирахманов).

4. Аўызеки сөйлеу ушын тән болған айрықша стильлик бояўға ийе таңлақлар хәм жанапайлар көплек қолланылады. Мысаллар: **Туў, не деген** зериктирерли гәплер. **Пай сен-ам бир**, жапалақ басқа, атшөк басқа қус ғой (О.Әбдирахманов). Соны билпеспен **жүдә** (Ш.Сейтов). Тунаўгуни автобустың алдыңғы есигинен минип атырғанымда, ха қапы қысты **ма де** (О.Әбдирахманов). Бизики емей, әкесиники **деп не едиң** (Ш.Сейтов).

5 Сөйлеу стилинде сөзлерди қысқартып, тек олардың дәслерки бөлеклерин айтыу көбірек ушырасад: центр, баскет, зам, неуд, член-корр, маг. Мысалы: Техникумды тамамлап енди **госқа** таярланып жүрген күнлерим еди (Ш.Сейтов).

Жуўмақ

Тил илимпазлары стилди тилдиң тарийхый раўажланыўының даўамында дөреген қубылыс сыпатында қарайды. Аўызеки хәм жазба түрде тил арқалы қатнастың түрли тараўларында оның жәмийетлик хызметиниң кеңейиўи, әдебий тилдиң раўажланыўы менен тил қуралларын қолланыўдың ызымлылығы дөрейди хәм жетилиседи. Нәтийжеде тилдиң бир-биринен айырылатуғын, бир-бирине байланыслы услублық тармақлары пайда болады. Әдетте бул хәр қандай миллий тилдиң тарийхый раўажланыў өзгешеликлерине ғәрезли.

Тил илимпазлары услубқа тил фактларынан алып, тарийхый көз-қарастан анықлама береді. Мәселен, академик В. В. Виноградов тил услубын анаў я мынаў әдебият ямаса жазыў жанрына, анаў я мынаў турмыс тараўына, белгили бир социаллық жағдайға сәйкес семантикалық жақтан бекитилген, экспрессивлик жақтан өлшенген, мақсетли түрде шөлкемлескен тил қуралларының системасы сыпатында қарайды. Ал профессор А. Н. Гвоздев улыўма халықлық тил қуралларының күнделикли турмыста қолланыў жағдайларының түрлише иске асыўын еске ала отырып, улыўма халық тили системасында айырым шақапшалардың пайда болатуғынын, олардың ортақ тил қураллары менен бирге өзине тән, сол тараўда жийи қолланылатуғын бирликлерине ийе екенлигин көрсетеди, бундай улыўма халықлық тилдиң тармақларын тил стили деп танылатуғынын айтады.

Профессор Л.М.Ефимов стил - бул тил қуралларының қолланылыў ызымлылықлары, жәмлесіў жағдайы, өзгеше қурамы арқалы ажыралатуғын тилдиң тарийхый дәўирлер даўамында дөреген тармақлары десе, Ю.С. Степанов тил услубына мынадай деп баға береді: «Күнделикли жәмийетлик турмыс жағдайында адамлар пайдаланатуғын тил арқалы қатнастың түрлери тил стили, яки функционаллық стил делинеди. Функционаллық стил дегенде тилдиң хызмети, мақсети көзде тутылады. Солай етип, тил стиллерының ажыратылыўы адамның жәмийетлик искерлиги түрлериниң тармақларына сүйенеди. Тил

құрылысының түрлі жәмийеттік жағдайларда сөйлеуші тәрепінен түрліше іске асырылуын тил стилі деп белгілеуге болады.

Тил стилін лексикалық базада қарап, сөзлік құрамға экспрессивтік-стильдік баға беріуде біз ең бірінші нәубетте ұлыма пікір алысудың, тил арқалы қатнастың екі формада, яғни ауыз екі, жазба түрде іске асатынын нәзірде тұтамыз.

Ауызеки түрде сөйлескенімізде көбінесе пікірімізді әпіуайы түрде үлкен болмаған жай гәплердің жәрдемі менен береміз. Онда үлкен-үлкен оборотлар гезлесе бермейді. Тыңлаушы да өз пікірін солайынша жеткереди. Ауызеки сөйлесіуде диологлар жиі қолланылады. Гәплер барлық уақытта толық болып келе бермейді. Айтушы менен тыңлаушыға гәптің не қақында болып атырғаны белгілі болғанлықтан, көбінесе гәптің гейпара ағзалары түсіріліп, тез хәм қысқа айтыла беріуі мүмкін. Оның үстіне айтушы тыңлаушыға өз ойын толық жеткеріу үшін өзінің хәрекетлерінен де пайдаланады. Сол арқалы өзі де гәпке тиккелей қатнас жасап отырады. Гейде тыңлаушының сорауына сөзсіз, бас иізепп-ақ жууап қайтарып қойуы мүмкін.

Ал жазба түрде болса, біз гәптің грамматикалық жақтан дұрыс құрылуына, айтылайын деген ойдың берілуіне, әдеби тил нормалары тийкарында сөзлердің таңлап алынуына айрықша турмыс тарауының өзгешелігі де толық сақланады.

Тил стилі, олардың бір-бірінен өзгешеліктері, байланысы қақында сөз етілгенде барлық стилер үшін ортақ ұлыма тил құралларын анықлау объектив түрде бірінші жобаға шығады. Сонлықтан бұл мәселе көпшілік тил илимпазларының айрықша нәзірін аударып қиятыр. Олар бундай ұлымалық сыпатқа иіе болған ортақ тил құралларының тил стилер системасындағы орнын айрықша белгілеп өтеді.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994
3. Бердимуратов Е.Әдебий тилдің функционал стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, “Билим”. 1973